
Van *Dordtse Leerregels* naar kanttekeningen bij de Statenvertaling

Een methodologische bijdrage

J. Schneider en W.H.Th. Moehn

Abstract

This study seeks to answer the question of how the biblical references in the *Canons of Dordt* influenced the annotations in the margin of the 'Statenvertaling' (Authorized Version). Using the Microsoft Excel digital spreadsheet to analyse the results of existing research, the article illustrates how biblical references in the *Canons of Dordt* and the *Heidelberg Catechism* can be adequately compared, and then compares the marginal notes of the Deux-Aes Bible with the annotations of the Authorized Version. The conclusions shows that more than 25% of the relevant vocabulary in the annotations is found in the *Canons of Dordt*, but not in the quoted texts of the Authorized Version.

Inleiding¹

In het themanummer *400 jaar Dordtse Leerregels* gaat Van Spanje de uitdaging aan om het schriftgebruik van de Dordtse Leerregels (DL) te onderzoeken.² Hij vraagt zich af of de DL op een legitieme manier gebruikmaken van de Bijbel. Voor de tekstverwijzingen in de DL beperkt hij evenwel zijn evaluatie tot de tekstverwijzingen van de artikelen (en dus niet de verwerpingen). Hij komt daarmee op 22 verwijzingen. Zijn inhoudelijke evaluatie gaat daarmee van start met ongeveer een kwart van de bijbelverwijzingen in de DL. In een eerder omvangrijk onderzoek naar de kanttekeningen (KT) schrijft Verduin: 'Mij bereikte het verzoek ook in te gaan op de vraag welke bronnen de KT hebben gebruikt. Deze vraag in zijn algemeenheid te beantwoorden, is onbegonnen werk, tenzij men met een oppervlakkige benadering van de stof

-
- 1 Dit artikel is gebaseerd op een paper van Jacob Schneider voor het keuzevak Theologie van de Dordtse Leerregels, Protestantse Theologische Universiteit, geschreven onder begeleiding van Wim Moehn. We danken C.C. Bremmer en T.E. van Spanje voor hun kritiek op een eerdere versie van dit artikel.
 - 2 T.E. van Spanje, 'Legitiem gebruik van de *dicta probantia* in de uiteenzettingen van de *Dordtse Leerregels*?', *Theologia Reformata* 61 (2018), 243-256.

genoegen neemt.³ De insteek van zowel Van Spanje als Verduin versterkt ons vermoeden dat een spreadsheetprogramma zoals Excel weleens goed van pas kan komen. Door data te verzamelen, te sorteren en te groeperen kan Excel een bijdrage leveren aan het debat over de mate van beïnvloeding van de KT door de DL.

Eerst de feiten op tafel. Dit is een opmerking die in het bedrijfsleven nogal eens gebruikt wordt. Vanuit deze achtergrond is waarschijnlijk Schneiders interesse voor cijfermatige data ontstaan. Waar men vroeger een rekenmachine gebruikte neemt tegenwoordig het rekenprogramma Excel de functie over om te berekenen. In zijn studietijd heeft Schneider Excel niet of nauwelijks kunnen gebruiken. Dit veranderde bij zijn masterthesis waar hij een thesis presenteerde voor het adequaat lezen en vergelijken van protestantse bronnen.⁴ Zijn interesse voor de DL is gewekt door Moehns suggestie om de tekstverwijzingen in de DL te analyseren.

Excel heeft het voordeel dat de verzameling van een grote hoeveelheid data neutraal kan zijn. Het woord neutraal verdient toelichting. Neutraal staat in dit artikel niet tegenover een wetenschappelijke, integere habitus, maar ziet op het gebruikmaken van middelen en methodes die op zichzelf neutraal zijn. Zo bedoelt Talstra het woord 'neutraal' als hij stelt dat dataverzameling en data-analyse neutraal van aard dienen te zijn.⁵ Excel kan dan wellicht neutraliteit bieden voor de theologie, maar passen Excel en theologie bij elkaar? Arie Zwiep bevestigt desgevraagd dat Excelonderzoek van belang kan zijn binnen de theologie.⁶

3 M. Verduin, 'Kanttekening bij de tekst van de Statenbijbel', in: M.J. Paul e.a., *Vertaling en vertolking van de bijbel*, Kampen 2003, 149.

4 Thesis: adequaat lezen en vergelijken van protestantse bronnen over Israël en de Palestijnse bevolkingsswisseling van 1948: een uitdaging voor de kerkgeschiedenis in een gepolariseerde context. Zie https://www.academia.edu/40594375/Adequaata_lezen_en_vergelijken_van_protestantse_bronnen. (Geraadpleegd 19-01-2023.)

5 E. Talstra, *De Éne God is de andere niet. Theologie en rolverdeling in Jeremia 5:1-9. Afscheidsrede 7 oktober 2011*, Amsterdam 2011.

6 A.W. Zwiep, e-mail 08-06-2021: 'Je zult het misschien niet verwachten, maar dit soort onderzoek vind ik juist buitengewoon interessant en relevant - een zakelijke, feitelijke registratie van de data. Daar heb ik dan ook helemaal geen bezwaar tegen. Integendeel. Ik onderschrijf wat Eep Talstra daarover zegt. Bij de data beginnen. En je kunt daar interessante conclusies uit trekken, bijvoorbeeld, dat de DL en de HC wel een overdreven en onevenwichtige voorkeur voor de theologie van Paulus hebben. Over Jezus en de andere helft van het Nieuwe Testament hoor je ze bijna niet! Maar dat terzijde. (...)'

Onderzoeksvraag en methode

Dit artikel richt zich op de vraag of aangetoond kan worden dat de DL de KT bij de SV hebben beïnvloed en zo ja, in welke mate? Dit artikel richt zich echter niet primair op de beïnvloeding *an sich*, maar op methodes waarmee data vanuit de DL en de KT bij de SV neutraal verzameld en gepresenteerd kunnen worden. Zo komen we op de eigenlijke hoofdvraag van dit paper: zijn er (reken)modellen aan te reiken voor adequaat en vergelijkend lezen, waardoor mogelijke beïnvloeding van de KT bij de SV door de DL onderbouwd kan worden?

Tijdens dit onderzoek is regelmatig overleg geweest met andere wetenschappers. We hebben ervoor gekozen om de diverse reacties in de voetnoten op te nemen, zodat de lezer meegenomen wordt in ons onderzoeksproces.

De opdracht tot de Statenvertaling

Tijdens de synode van 1618-1619 te Dordrecht waar de DL opgesteld zijn, is ook de opdracht gegeven voor de SV. In de namiddag van 20 november 1618 besluiten de leden van de synode dat 'een perfecter oversettinghe des Bybels' noodzakelijk is. 'Is wijders goet geacht, dat dese vertalinge uyt de fonteynen, ofte oorspronckelicke spraken der H. Schriftuere, de Hebreusche ende Grieksche gedaen moet worden, also nochtans, datmen daer toe tot een behulp ghebruycke ende verghelijcke, de beste vertalingen, uytleggingen ende corte verclaringen.'⁷ Dat de vraag naar mogelijke beïnvloeding relevant is blijkt al uit het feit dat de vertalers de gereformeerde belijdenisgeschriften dienden te onderschrijven.⁸ Johannes Bogerman, één van de drie vertalers van het Oude Testament, heeft als voorzitter van de Dordtse Synode een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van de DL.⁹ Er zal altijd sprake zijn van een bepaalde inkleuring door de vertalers. Juist in een dergelijke gevoelige discussie kan het zinvol zijn om data neutraal te verzamelen en te analyseren.

7 Zie C. Augustijn e.a. (red.), *Reformatiorica. Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, Zoetermeer 1996, 134-135.

8 Dirk van Miert, 'Statenvertaling (1637)', in: Paul Gillaerts e.a. (red.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*, Heerenveen 2015, 407-408.

9 G.P. van Itterzon, 'Bogerman(nus), Johannes', in: C. Houtman e.a., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 2, Kampen 1983, 75, en F.W. Grosheide, 'De Theologie der Statenvertalers', in: D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937*, Amsterdam 1977, 120.

Bestaand onderzoek

In een artikel uit 1937 geeft G. Sevenster enkele voorbeelden van een mogelijk woordverband tussen de Heidelbergse Catechismus (HC) en de KT bij de SV.¹⁰ Zou dat woordverband ook bestaan tussen de DL en de KT? Sevenster concludeert dat statenvertalers de KT kort en bondig hebben geformuleerd. Van objectiviteit in moderne zin was destijds geen sprake. 'Een bepaalde moderne "objectiviteit" mogen wij dus in KT geen moment verwachten. "Niet-dogmatisch" houdt voor de vertalers stellig niet in, dat men het eigen geloofsstandpunt niet voortdurend zou laten blijken.'¹¹ Grosheide stelt dat de statenvertalers zich hielden aan de regel van de synode om slechts korte verklaringen toe te voegen over vertaalkwesties, en geen leerstellingen.¹² Van Miert deelt deze visies van korte verklaringen niet; volgens hem zien we 'door de annotaties het bos niet meer.'¹³ Behalve over de lengte van de KT bestaan er ook inhoudelijke meningsverschillen. Verduin sluit zich in 2003 aan bij de conclusie van Grosheide 'dat men uit de Kanttekeningen onzer SV de geheele Gereformeerde theologie kan aflezen'.¹⁴ Van der Haar schrijft dat 'vele kanttekeningen over het geheel genomen, een streng predestiniaans karakter dragen'.¹⁵ De KT zijn blijkbaar gereformeerd gekleurd. Dat wordt ook zo gezien vanuit remonstrantse hoek, zoals blijkt uit het geschrift *Klare ende duydelijcke wederlegginge van verscheyden aenteyckeningen, ofte annotatien, tot bevestiging van de Contraremonstrantsche leere der predestinatie*.¹⁶ De remonstrant Simon Episcopius oordeelt dat de KT bij de SV slechts bedoeld zijn om de schijn te wekken dat heel de Bijbel in volmaakte overeenstemming is met de leer van predestinatie zoals in 1619 door de Synode van Dordrecht vastgesteld.¹⁷

Sevenster, Grosheide en Van der Haar baseren hun onderzoek op een selectie van bepaalde bijbelteksten. Door de opkomst van de computer zijn we van-

10 G. Sevenster, 'De Statenvertaling en hare kanttekeningen', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 29 (1937), 302 en 304.

11 Sevenster, 'De Statenvertaling en hare kanttekeningen', 302 en 303.

12 Grosheide, 'De Theologie der Statenvertalers', 127.

13 Van Miert, 'Statenvertaling (1637)', 421.

14 Verduin, 'Kanttekening bij de tekst van de Statenbijbel', 149-150.

15 J. van der Haar, 'De kanttekeningen van de Statenvertaling', in: *Niets kan haar glans verdoen. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling*, Dordrecht 1987, 65.

16 Engelbert van Engelen, *Klare ende duydelijcke wederlegginge van verscheyden aenteyckeningen, ofte Annotatien, tot bevestiging vande Contraremonstrantsche leere der Predestinatie*, Rotterdam 1649. Te raadplegen via <https://books.google.nl/>. Bron: C.C. Bremmer, 'Kanttekeningen', in: W.J. op 't Hof e.a. (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie*, deel 3, Utrecht 2020, 705.

17 Bremmer, 'Kanttekeningen', 705.

daag in staat om een grotere hoeveelheid data in het onderzoek te betrekken. In plaats van enkele bijbelverwijzingen van de DL kunnen we alle bijbelverwijzingen analyseren en deze vergelijken met alle achterliggende KT. Dit analyseren en presenteren van een grote hoeveelheid data vraagt om nieuwe methodes. Daar gaat dit artikel over. Welke methodes kunnen zinvol bijdragen aan het inzichtelijk maken van relevante data voor onze onderzoeksvraag?

Methodes

In dit onderzoek willen we een tweetal methodes aanreiken voor het verzamelen en analyseren van data:

1. Bijbelverwijzingen omrekenen naar inzichtelijke en adequaat vergelijkbare eenheden.
2. Woorden groeperen en omrekenen naar inzichtelijke en adequaat vergelijkbare eenheden.

Enkele methodische keuzes

- De DL verwijzen naar sommige bijbelteksten meerdere keren. In dat geval komen de tekstwoorden ook meerdere keren voor in onze SV woordenlijst, en de KT meerdere keren in de KT woordenlijst.
- In de Latijnse versie wordt één keer verwezen naar een heel bijbelhoofdstuk, Mattheüs 13 (3a9). Deze verwijzingen laten we in dit onderzoek buiten beschouwing.¹⁸
- Van de oorspronkelijke Latijnse en Nederlandse versie van de DL uit 1619 is in 1976 door Bakhuizen van den Brink en in 2015 door Selderhuis een kritische uitgave bezorgd.¹⁹ In dit onderzoek gebruiken we de uitgave van Selderhuis. Voor de SV uit 1637 en de KT maken we gebruik van de transcriptie van de SV 1637 op www.bijbelsdigitaal.nl.²⁰
- In de originele tekst van de DL staan de aangehaalde bijbelteksten cursief gedrukt. Het komt nogal eens voor dat in dat citaat slechts een deel van het bijbelvers geciteerd wordt. In onze analyse gaan we echter uit van de

18 H.J. Selderhuis, 'Die Dordrechter Canones 1619', in: Eberhard Busch e.a. (red.), *Reformierte Bekenntnisschriften*, Band 3/2: 1605-1675, Neukirchen 2015, 108.

19 J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijkingen*, Amsterdam ²1976, 230-277. Selderhuis, 'Die Dordrechter Canones 1619', 94-156.

20 Ontleend aan de transcriptie van de Statenvertaling 1637 o.l.v. Noline van der Sijs en Hans Beelen ©; zie <https://www.bijbelsdigitaal.nl/statenvertaling-1637/>. Voor een namenlijst van de vrijwilligers zie: https://www.dbnl.org/tekst/_deu001deux01_01/_deu001deux01_01_0001.php (geraadpleegd 19-01-2023).

gehele tekst waarnaar verwezen wordt. Ons argument is dat niet goed te achterhalen is of de schrijvers bewust een deel van de tekst hebben wegge laten of dat de schrijvers de tekst verder bekend veronderstelden bij de lezers, zoals blijkt uit de toevoeging ‘etc.’ aan het eind van 1v1.²¹

- In de woordvergelijking tussen de DL, KT en SV worden de door de DL geciteerde bijbelteksten niet in de DL-woordenlijst meegenomen en wel in de SV-woordenlijst. Anders zouden dezelfde woorden met elkaar vergeleken worden.
- Absolute aantallen worden aangegeven zonder decimalen en berekeningen met één decimaal. Als voorbeeld: de DL verwijzen 2 keer naar het bijbelboek Genesis (absoluut). Bij het evenredig verdelen van 1.000 bijbelverwijzingen zijn er 49,1 verwijzingen naar Genesis (berekend).
- Als we de DL en de daar genoemde bijbelverwijzingen met achterliggende KT analyseren, dan hebben we het over ruim 22.000 woorden. Omdat Excel niet ‘vanzelf werkt’, maar slechts opdrachten uitvoert die aangegeven worden, is er voor dit onderzoek veel mensenwerk verricht. Wij hebben dan ook niet de illusie van foutloosheid en compleetheid.
- Wat betreft de bijbelverwijzingen van de HC maken we gebruik van de Nederlandse HC in het Formulierenboek, Middelburg 1611.²² De *textus receptus* uit de *Kirchenordnung* van de Palts 1563 heeft geen verwijsteksten opgenomen, behalve enkele tekstimmanente verwijzingen zoals Mattheüs 22 in vraag 4.²³ Als in de HC (1611) verwezen wordt naar meerdere teksten dan beschouwen we het als één verwijzing als de teksten direct opvolgend zijn, en als meerdere verwijzingen als de teksten niet direct opvolgend zijn. Drie voorbeelden: 1) XCVIII. II Tim. 3:16, 17 geldt als één verwijzing naar 2 Timotheüs, 2) LXXXVI. I Pet. 2:5, 9, 10 geldt als 2 verwijzingen naar 1 Petrus, 3) LXXX. Hebr. 7:27; 9:12, 25-28; 10:10, 12-14 beschouwen we als vijf verwijzingen naar Hebreëën. In totaal komen we daarmee op 862 bijbelverwijzingen van de HC.^{24,25}

21 De DL voegen hoofdstuk 3 en 4 samen. In dit onderzoek duiden we deze combinatie aan met 3. Het eerste artikel van hoofdstuk 3 en 4 duiden we aan als 3a1 en de eerste verwerping van hoofdstuk 3 en 4 als 3v1.

22 Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 155.

23 Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 156.

24 We constateren enkele verschrijvingen in Bakhuizen van den Brink: XI Exo.34:6, 6; XXVIII Thess. 5:18; XCV II Iohan.: 9; XCVI Deut. 12:12:30-32. Thess. 5:18 wordt gelezen als 2 Thessalonicenzen 5:18, en de overige verschrijvingen beïnvloeden niet de berekening van het aantal verwijzingen per bijbelboek.

25 De verwijzing naar Syr. 3:27 bij vraag CV wordt buiten beschouwing gelaten.

- De aan het onderzoek ten grondslag liggende Excel- en Worddocumenten worden in dit artikel niet meegenomen. Deze documenten zijn opvraagbaar bij de auteurs.

1 Bijbelverwijzingen omrekenen naar inzichtelijke en adequaat vergelijkbare eenheden

De bijbelverwijzingen van de DL zijn niet in alle uitgaven gelijk. Voor ons onderzoek gebruiken we de uitgave van Selderhuis. Daarmee komen we op honderd verwijsteksten in de DL.²⁶ Bij diverse uitgaven zijn tekstverwijzingen toegevoegd. Bijvoorbeeld in de uitgave van de PKN uit 2009 staan ongeveer 20 extra tekstverwijzingen vergeleken met de oorspronkelijke versie uit 1619.²⁷

26 Gen.6:5->3v4; Gen.8:21->3v4; Deut.10:14-15->1v9; Psa.51:19->3v4; Psa.147:19-20->3v5; Jes.44:3->3v6; Jes.53:10->2v1; Jer.17:9->3v3; Jer.31:18->3v6; Jer.31:33->3v6; Eze.36:26->3v7; Mat.5:6->3v4; Mat.11:25-26->1v8; Mat.11:21->1v9; Mat.13:11->1v8; Mat.13:20->5v7; Mat.20:15->1a18; Mat.24:24->1v6; Luk.8:13->5v7; Luk.10:20->1v7; Luk.22:32->5v9; Joh.3:16->1a2; Joh.6:39->1v6; Joh.10:15->2v1; Joh.10:27->2v1; Joh.10:15->2v7; Joh.10:28-29->5v3; Joh.15:16->1v5; Joh.15:12-13->2v7; Joh.17:6->1v1; Joh.17:11->5v9; Joh.17:15->5v9; Joh.17:20->5v9; Hand.13:48->1a10; Hand.13:48->1v1; Hand.13:48->1v5; Hand.14:16->3v5; Hand.15:18->1a6; Hand.16:6-7->3v5; Rom.3:19->1a1; Rom.3:23->1a1; Rom.3:24-25->2v4; Rom.5:12->3v1; Rom.5:16->3v1; Rom.5:5->3v6; Rom.5:8-9->5v3; Rom.6:23->1a1; Rom.6:23->3v1; Rom.8:30->1a7; Rom.8:30->1v2; Rom.8:30->1v6; Rom.8:33->1v7; Rom.8:33-34->2v7; Rom.8:16-17->5a10; Rom.8:32-35->5v1; Rom.8:39->5v5; Rom.9:11-13->1a10; Rom.9:20->1a18; Rom.9:11->1v5; Rom.9:18->1v8; Rom.9:16->3v9; Rom.10:14-15->1a3; Rom.11:33-36->1a18; Rom.11:6->1v5; Rom.11:7->5v1; 1Kor.1:8->5v2; 1Kor.4:7->3v9; 1Kor.10:13->5a11; 1Kor.12:6->3a14; 2Kor.5:18->3a6; Gal.2:20->2v7; Efe.1:11->1a6; Efe.1:4-6->1a7; Efe.1:4->1a9; Efe.1:4->1v1; Efe.1:4->1v5; Efe.1:19->3v8; Efe.2:8->1a5; Efe.2:3-9->1v4; Efe.2:3->2v5; Efe.2:3->3v3; Efe.2:1->3v4; Efe.2:5->3v4; Efe.4:24->3v2; 2Thess.1:11->3v8; 2Tim.1:9->1v3; Fil.1:29->1a5; Fil.2:13->3v9; Hebr.7:22->2v2; Hebr.9:15->2v2; Hebr.9:17->2v2; 1Petr.1:23->5v8; 1Petr.2:9->3a10; 2Petr.1:3->3v8; 1Joh.3:9->5v3; 1Joh.3:24->5v5; 1Joh.3:2-3->5v6; 1Joh.4:9->1a2; 1Joh.4:10->1v5; 1Joh.5:18->5v4.

27 Nader onderzoek kan aan het licht brengen op wiens autoriteit deze aanwas van verwijsteksten heeft plaatsgevonden en wat de onderliggende theologische redenen zijn. Zie BPKN: *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*, K. Zwanepol, C.H. van Campenhout (red.), Heerenveen 2009, 195-224. W. Verboom, destijds een van de commissieleden, reageerde in een e-mail van 01-06-2021 als volgt: *'Ik heb me gebogen over je vraag naar de dicta probantia in de DL. In mijn boeken en boekjes/verklaringen over de DL is er sprake van veel varianten (of willekeur?). Waar deze vandaan komen? Wie het weet mag het zeggen. (...) Mijn ervaring met de tekstoverlevering van de HC is wel dat uitgevers, ook van psalmbereijningen (1566 en 1773) tamelijk zelfstandig met tekstverwijzingen omgingen.'*

Van de honderd bijbelverwijzingen verwijzen de DL 11 keer naar het OT en 89 keer naar het NT. Er wordt verwezen naar 22 van de 66 bijbelboeken. Om beter inzicht te krijgen in het specifieke bijbelgebruik is het zinvol om mee te wegen hoeveel teksten een bijbelboek bevat. Om een goede vergelijking te maken zouden alle bijbelboeken dezelfde hoeveelheid verzen moeten hebben. Dan is 1 verwijzing naar Genesis vergelijkbaar met 1 verwijzing naar Obadja. Omdat het aantal verzen per bijbelboek verschilt, maken we een omrekening naar 1.000 verzen. Als voorbeeld, 3 verwijzingen naar Obadja (met 21 verzen) is intensiever dan 3 verwijzingen naar Numeri (met 1288 verzen). We maken daarom een omrekeningfactor voor het aantal verzen per bijbelboek. Genesis heeft 1.533 verzen. Een verwijzing naar Genesis omgerekend naar een verwijzing per 1.000 verzen is dus het aantal verwijzingen delen door 1,533. De DL verwijst 2 keer naar Genesis, dus omgerekend is dat 1,3 berekende verwijzingen naar Genesis.

We kunnen de 100 verwijzingen van de DL vergelijken met de verwijzingen van een ander geschrift, bijvoorbeeld de 862 verwijzingen van de HC.²⁸ Eerst maken we de berekening van de verwijzingen per 1.000 bijbelteksten, want door de absolute gegevens om te rekenen in het percentage van 1.000 kun je die gegevens met elkaar vergelijken. Vervolgens kunnen we harmoniëren hoe 1.000 (berekende) verwijzingen van de DL en de HC zich zouden verhouden tot de 1.000 berekende bijbelverwijzingen. Daarmee hebben we een eenheid berekend waarmee we adequaat kunnen vergelijken. De HC verwijst zo verhoudingsgewijs meer naar Genesis dan de DL, zie onderstaand schema:

Tekst	Totaal verwijzingen	Verwijzingen Genesis	Bijbelboek	Teksten in Bijbelboek	Verwijzingen per 1000 teksten	1000 verwijzingen per 1000 teksten
DL	100	2	Genesis	1.533	1,3	3,7
HC	862	22	Genesis	1.533	14,4	4,7

Vergelijking van de tekstverwijzingen

Onderstaand schema toont een overzicht per bijbelboek in welke verhouding 1.000 verwijzingen in de DL, de HC en de Bijbel zijn verdeeld.

28 Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 155.

Boek	Bijbel	DL	HC	Boek	Bijbel	DL	HC	Boek	Bijbel	DL	HC
Gen.	49,1	3,7	4,7	Jes.	41,4	4,4	6,5	Rom.	13,9	168,8	78,7
Ex.	38,9		3,8	Jer.	43,7	6,2	1,9	1Kor.	14,0	25,8	55,8
Lev.	27,5		2,7	Klgl.	4,9			2Kor.	8,2	11,0	21,6
Num.	41,3		0,3	Ez.	40,8	2,2	1,0	Gal.	4,8	18,9	43,7
Deu.	30,7	2,9	8,1	Dan.	11,4		0,9	Ef.	5,0	236,3	90,2
Joz.	21,1		0,5	Hos.	6,3			Filipp.	3,3	54,2	40,7
Richt.	19,8			Joël	2,3		4,5	Kol.	3,0		71,9
Ruth	2,7			Amos	4,7			1Thess.	2,9		25,6
1Sam.	26,0		1,2	Ob.	0,7			2Thess.	1,5	59,9	13,8
2Sam.	22,3		0,5	Jona	1,5			1Tim.	3,6		25,9
1Kon.	26,2		0,4	Micha	3,4			2Tim.	2,7	33,9	19,6
2Kon.	23,1		0,5	Nah.	1,5			Tit.	1,5		49,5
1Kron.	30,2		0,3	Hab.	1,8		11,6	Fil.	0,8		
2Kron.	26,4		0,4	Zef.	1,5			Hebr.	9,7	27,9	40,8
Ezra	9,0			Hagg.	1,2			Jak.	3,5		30,1
Neh.	13,0			Zach.	6,8			1Petr.	3,4	53,7	77,4
Esth.	5,4			Mal.	1,8			2Petr.	2,0	46,2	10,7
Job	34,3		2,4	Matth.	34,3	18,4	25,2	1Joh.	4,2	161,0	92,9
Ps.	81,0	2,2	6,6	Mark.	21,7		4,8	2Joh.	0,4		50,0
Spr.	29,3		6,0	Luk.	36,9	7,3	7,9	3Joh.	0,5		
Pred.	7,1		1,5	Joh.	28,2	38,4	25,1	Jud.	0,8		13,0
Hgl.	3,8			Hand.	32,3	16,8	11,6	Openb.	13,0		7,2

Alle 3 de kolommen, dus Bijbel, DL en HC zijn steeds 1.000, zodat een goede vergelijking mogelijk is. Bij 1.000 verwijzingen zouden er op basis van het aantal teksten in Genesis 49,1 verwijzingen naar Genesis moeten zijn. DL heeft slechts 3,7 en de HC slechts 4,7 verwijzingen. In de brief aan de Romeinen is het andersom. Op grond van het aantal teksten in Romeinen zouden we van de 1.000 bijbelverwijzingen 13,9 verwijzingen naar Romeinen moeten zien. Bij de DL staan 168,8 verwijzingen en bij de HC 78,7 verwijzingen.

Vanuit bovenstaande gegevens kunnen we feitelijk spreken van bovengemiddeld en ondergemiddeld. Het gemiddelde van de 22 bijbelboeken waar de DL naar verwijzen is 45,5; bovengemiddeld is donkergrijs gearceerd in de tabel en ondergemiddeld is lichtgrijs gearceerd. De HC verwijst naar 47 bijbelboeken en heeft een berekend gemiddelde van 21,3. Dit is een neutrale constatering, dat wil zeggen, er ligt alleen cijfermateriaal aan ten grondslag.

Wat betreft de boeken van het OT zijn alle bijbelverwijzingen van de DL ondergemiddeld. Ook de 4 evangelisten worden in de verwijsteksten van de DL ondergemiddeld aangehaald. Romeinen, Efeze, Filippenzen, 1 Petrus, 2 Petrus en 1 Johannes bovengemiddeld. Voor het bepalen van het gemiddelde hebben wij gekozen voor een exacte waarde. Men zou ook een groter databereik kunnen definiëren als een breder gemiddelde. In beide gevallen geeft deze methode inzage in de verschillen en de verhoudingen van de verschillen.

Wat bij de DL opvalt is dat bijna een kwart van alle berekende verwijzingen gaan naar de brief aan Efeze. Dat heeft natuurlijk ook te maken met het feit dat Efeze met 155 teksten een relatief klein bijbelboek is, waardoor een verwijzing naar Efeze in de verdeling per 1.000 bijbelteksten zwaarder weegt dan een verwijzing naar een groter bijbelboek, zoals bijvoorbeeld Handelingen. De tekstverwijzingen van de DL richten zich voor een groot gedeelte op enkele bijbelboeken. Concreter gesteld, 78,0% van de berekende verwijzingen van de DL betreft Romeinen, Efeze, Filippenzen, 2 Thessalonicenzen, 1 en 2 Petrus en 1 Johannes. Deze zeven bijbelboeken vormen afgerond 3,3% van het totaal van alle bijbelteksten in de Bijbel. Uiteraard hebben deze bijbelverwijzingen van de DL te maken met de specifieke thematiek van de DL.²⁹

2 Woorden groeperen en omrekenen naar inzichtelijke en adequaat vergelijkbare eenheden

In de woordanalyse groeperen we de woorden van de DL 1619, de tekstverwijzingen uit de SV 1637 en de bijbehorende KT 1637.³⁰ Vanuit de DL nemen we niet de geciteerde bijbelteksten mee, maar alleen de woorden van de DL zelf om daarmee een betere vergelijking te krijgen met de verwijsteksten uit de SV en de KT. DL, SV en KT bij elkaar zijn 294 zinnen. Die zinnen zetten we onder elkaar in Excel. Vervolgens wijzigen we alle spaties voor een woord-scheiding. Daarmee komen we op 22.798 'woorden'. De langste zin is de kanttekening van Romeinen 3:24-25, in totaal 523 woorden. Het rekenblok in Excel geeft daarmee 294 x 523, dat zijn 153.762 opties. Nu gaan we de woorden van de zinnen onder elkaar zetten, zodat we kunnen sorteren. Dat doen we middels de formule =VERSCHUIVING(F2;D2;C2;1;1).

29 H.J. Selderhuis, 'Die Dordrechter Canones 1619', 126.

30 Voor de 100 tekstverwijzingen, zie voetnoot 27.

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	DL	Bijbel	r	b	Woord	1	2	3
2	3v4	Gen. 6:5	0	0	=VERSCHUIVING(F2;D2;C2;1;1)	In	dit	vers
3	3v4	Gen. 8:21	0	0	Menschelicker	Menschelicker	wijse	ofte
4	1v9	Deu. 10:14-15	0	0	D.	D.	de	hoogste
5			1	-3	dit			
6			1	-3	wijse			
7			1	-3	de			
8			2	-6	vers			
9			2	-6	ofte			
10			2	-6	hoogste			

In dit voorbeeld zetten we de woorden van 3 zinnen onder elkaar. De Excelformule =VERSCHUIVING(F2;D2;C2;1;1) geeft aan in cel C5 dat het beoogde woord 1 cel naar rechts staat (ten opzichte van F5) en cel D5 geeft aan dat het beoogde woord 3 naar boven staat (ten opzichte van cel F5). Daardoor komen alle 153.762 opties onder elkaar te staan. Het is nu een zwaar Excelbestand geworden, met 153.762 rijen lang, en de langste zin 523 cellen breed. Kolom E gaan we vervolgens kopiëren en plakken als tekst, waardoor de berekening niet langer nodig is. Vervolgens kunnen we de kolommen F en verder (dus de 523 cellen breed) verwijderen.

Na sorteren van kolom E verwijderen we alle leestekens zoals ,;:!()[]]. We verwijderen ook alle cijfers 1234567890. Kolom E laat ook een 0 zien als er geen woord stond in de cel waarnaar is verwezen. Omdat we uitgaan van de langste zin van 523 woorden zullen alle andere zinnen korter zijn. In dat geval toont kolom E dus een 0, die we vervolgens verwijderd hebben. Daarna hebben we alle woorden met een lengte van 1 of 2 letters verwijderd, zoals: en, de. Tot nog toe is de dataverzameling en -analyse neutraal van aard. Van de 22.798 woorden zijn nu 18.565 woorden over.

Wij achten het nu van belang om een selectie te maken van de ‘relevante’ woorden voor dit onderzoek. Het nadeel van deze selectie is dat we daarmee onbedoeld een bepaalde neutraliteit verliezen. Echter de hier gebruikte woordanalyse mist te veel relevantie als we (net als statenvertaling.net) zouden uitkomen bij de volgende 10 meest voorkomende woorden van de SV: en, de, van, het, zijn, in, een, hij, die, den.³¹ Een tweede argument is dat in de KT regelmatig een zin wordt gebruikt om te verwijzen naar een tekstgedeelte. Zie bijvoorbeeld de KT bij 2 Korinthe 5:8 ‘Ghelijck Paulus spreekt, Rom. 5. Vers

31 Zie: <https://www.statenvertaling.net/concordantie/> (geraadpleegd 19-01-2023).

8, etc.’; deze woorden worden niet meegenomen in de woordanalyse. Een derde argument is dat deze selectie in dit onderzoek voor alle 3 dezelfde teksteenheden gelijk wordt uitgevoerd.

Er is sprake van oud-Nederlandse woorden en verschillende grammatica in de DL, KT en SV. Weliswaar begint onze woordanalyse bij de originele tekst, maar groeperen we de woorden in meer hedendaagse Nederlandse woordgroepen. Als voorbeeld, de woorden aerden, aerde, aerdbodem voegen we samen in het woord aarde, zie onderstaande tabel:

Tekst	DL	Boek	Select	Groep	Origineel
SV	1v8	Mat. 11:25-26	ja	aarde	aerden
SV	1v9	Deu. 10:14-15	ja	aarde	aerde
KT	3b4	Gen. 8:21	ja	aarde	aerdbodem
DL					

Vanuit de woordanalyse kunnen we nu een vergelijking maken welke woorden per tekstgedeelte (DL, KT, SV) belangrijk zijn. Er zijn 1.241 woordgroepen. De eenheidslogica die bij de tekstverwijzingen is besproken, geldt ook hier. Het aantal keer dat een woord voorkomt in een tekst is goed met andere teksten te vergelijken als de eenheden gelijk zijn. De in totaal 1.241 woordgroepen komen 3.370 keer voor in de DL, 3.183 in de KT en 1.017 in de SV. In plaats van de eenheid van 1.000 kiezen we nu voor een eenheid van 10.000 woorden (vanaf nu *td*). De waarde van 3.370 DL woorden x 2,97 wordt 10.000, de waarde van 3.183 KT woorden x 3,14, en de waarde van 1.017 SV woorden x 9,8 heeft een vergelijkbare eenheid. Schematisch geeft dat het volgende beeld (als voorbeeld de woordgroep aarde):

Groep	DL	KT	SV	DLtd	KTtd	SVtd
aarde		2	4		6,3	39,3

Vanuit de woordanalyse kunnen we vervolgens diverse selecties maken. Bijvoorbeeld een overzicht van de top--woorden DL KT SV. Omdat de *td*-waarde berekend is kan er in Excel gesorteerd worden van hoog naar laag, en kan de top-, (dus 4.000 *td*) geselecteerd worden.³² Die top-40 kan voor de 3

32 Binnen dezelfde *td*-waarde wordt op alfabet gesorteerd. Dat kan gevolgen hebben bij het bepalen van de top-40 waarin dus 4.000 *td*-waarde van de in totaal 10.000 *td*-waarde wordt geselecteerd.

teksteenheden (DL KT SV) apart bepaald worden. Middels de *td*-waarden zijn de woorden ook met elkaar te vergelijken. Hoe belangrijk is het woord aarde voor de SV, en hoe belangrijk is datzelfde woord voor DL? Dat is nu te zien in onderstaand schema.

Een ander resultaat van dit schema is dat neutraal bepaald kan worden of een woord in de top-40 bovengemiddeld of ondergemiddeld aanwezig is. Het *td*-gemiddelde van de top-40 voor de *DLtd* is 87,5; voor de *KTtd* 85,4 en voor de *SVtd* 114,1. In onderstaand schema staan de bovengemiddelde woorden donkergrijs gearceerd en de ondergemiddelde woorden lichtgrijs gearceerd.

Omdat de top-40-woorden per DL, KT en SV verschillend zijn komen we in totaal op 79 woorden voor de top-40. Deze zijn op alfabet gesorteerd. Het vergelijkingsgetal (dus het 10.000^e deel van het totaal) *DLtd*, *KTtd* en *SVtd* staat erachter vermeld. Alleen als het woord voorkomt in de top-40 staat het genoemd in de desbetreffende kolom. Het vergelijkingsgetal wordt wel vermeld als het woord buiten de top-40 voorkomt. Is ook het vergelijkingsgetal niet vermeld, dan komt het woord niet voor in de desbetreffende tekst.

Groep	DL	KT	SV	<i>DLtd</i>	<i>KTtd</i>	<i>SVtd</i>
bekeren	bekeren			41,5	15,7	39,3
bekering	bekering			53,4	25,1	
betekenen		betekenen			56,6	
bidden			bidden	29,6	9,4	59,0
blijken		blijken		3,0	47,1	
blijven			blijven	23,7	22,0	59,0
brenge		brenge		29,6	44,0	
Christus	Christus	Christus	Christus	139,3	254,5	206,5
dagen			dagen	3,0	6,3	59,0
doen	doen	doen	doen	44,5	113,1	118,0
dood	dood	dood	dood	91,9	66,0	98,3
eerst		eerst		14,8	47,1	9,8
eeuwig	eeuwig	eeuwig	eeuwig	77,1	81,7	88,5
enige	enige			38,5	34,6	9,8
Evangelie	Evangelie	Evangelie		62,3	50,3	
gaven	gaven			41,5	25,1	19,7
geboren			geboren	5,9	12,6	59,0
gebruiken	gebruiken			38,5	22,0	
geest	geest	geest	geest	71,2	56,6	98,3
geloof	geloof			50,4	12,6	9,8

Groep	DL	KT	SV	DLtd	KTtd	SVtd
geloven	geloven	geloven	geloven	180,8	191,6	147,5
gelovig	gelovig			41,5	34,6	
genade	genade	genade	genade	160,1	128,8	127,8
geroepen			geroepen	23,7	15,7	98,3
geven		geven	geven	35,6	56,6	206,5
God	God	God	God	462,5	430,4	501,5
goed	goed			50,4	31,4	39,3
hart	hart		hart	53,4	31,4	98,3
Heere			Heere	8,9	18,9	177,0
heerlijkheid		heerlijkheid			50,3	39,3
heidene		heidene			44,0	39,3
heilig	heilig		heilig	56,3	31,4	88,5
heiligheid		heiligheid		20,8	75,4	9,8
hemel			hemel	3,0	15,7	68,8
horen			horen	5,9	9,4	88,5
Jezus			Jezus	14,8	25,1	118,0
Joden		Joden		3,0	44,0	
kennen			kennen	3,0	9,4	88,5
kinderen		kinderen	kinderen	17,8	37,7	98,3
kracht		kracht		38,5	50,3	49,2
krachtig	krachtig	krachtig		56,3	50,3	
kunnen	kunnen	kunnen		115,6	78,5	39,3
leren	leren			160,1	12,6	
leven	leven	leven	leven	80,0	119,4	186,8
lichaam		lichaam		11,9	40,8	
lief			lief	5,9	25,1	88,5
liefde		liefde	liefde	17,8	59,7	137,7
maken	maken	maken	maken	59,3	59,7	118,0
mens	mens	mens	mens	213,5	147,7	78,7
moeten	moeten			53,4	28,3	
nemen		nemen		23,7	75,4	9,8
nieuw	nieuw			56,3	12,6	39,3
ontvangen			ontvangen	11,9	12,6	59,0
rechtvaardigen			rechtvaardigen	14,8	28,3	108,2
Schrift	Schrift			74,1	18,9	
spreken		spreken		11,9	78,5	29,5
stellen	stellen			44,5	31,4	39,3

Groep	DL	KT	SV	DLtd	KTtd	SVtd
tijd		tijd		38,5	47,1	29,5
uitverkoren	uitverkoren		uitverkoren	50,4	34,6	118,0
vader			vader	35,6	28,3	118,0
verkiezen		verkiezen		35,6	40,8	9,8
verkiezing	verkiezing			115,6	31,4	19,7
verkrijgen		verkrijgen		11,9	44,0	29,5
vlees			vlees	38,5	31,4	88,5
voelen	voelen			47,4		
volharding	volharding			41,5		
voren			voren	14,8	25,1	59,0
vrij	vrij			50,4	22,0	
wedergeboren	wedergeboren	wedergeboren		62,3	40,8	9,8
wereld			wereld	29,6	37,7	118,0
werken	werken	werken	werken	74,1	50,3	137,7
werking	werking			44,5	12,6	19,7
willen	willen	willen	willen	169,0	88,0	78,7
woord		woord	woord	35,6	147,7	88,5
woorden		woorden		17,8	50,3	9,8
worden			worden	8,9	3,1	78,7
zaligheid	zaligheid	zaligheid		77,1	40,8	
zeggen		zeggen	zeggen	29,6	62,8	68,8
zonde	zonde	zonde	zonde	97,8	166,5	78,7

Vanuit de top-40 kan een beeld gevormd worden welke woorden vooral binnen welke tekst gebruikt worden, en kan er een vergelijking gemaakt worden van de verhouding waarin dat woord in andere teksteenheden voorkomt.

Welke voorlopige resultaten kunnen er geboekt worden vanuit het top-40-overzicht?

- Men kan stellen dat in alle 3 de teksten (DL, KT, SV) de volgende woorden bovengemiddeld aanwezig zijn: *Christus, geloven, genade, God*.
- Men kan zien dat een viertal woorden bovengemiddeld in de top-40 van de SV voorkomt maar niet in de top-40 van zowel de DL als de KT zit. Die woorden zijn: *Heere, Jezus, Vader, wereld*.
- Men kan zien welke *td*-waarde de tekst aan bepaalde woorden geeft. Bijvoorbeeld zien we dat de DL binnen de top-40-woorden een bovengemiddelde waardering heeft voor het zelfstandig naamwoord *verkiezing* terwijl de SV een bovengemiddelde waardering heeft voor het werkwoord

uitverkoren. Of een ander voorbeeld, men kan zien dat het woord *liefde* bovengemiddeld gewaardeerd wordt in bovenstaande top-40 van de SV, ondergemiddeld in de top-40 KT en niet voorkomt in de top-40 DL. Een derde voorbeeld zijn de woorden *bekering* en *bekeren*. Beide woorden komen voor in de top-40 van de DL. Beide woorden komen ook wel voor in de KT maar niet in de top-40. In de geciteerde SV-teksten komt het zelfstandig naamwoord *bekering* niet voor, maar alleen het werkwoord *bekeren*, zij het niet in de top-40.

De hier aangereikte methode geeft de mogelijkheid om meerdere selectievergelijkingen te maken. Men kan het zelfstandig naamwoord *verkiezing* en het werkwoord *uitverkoren* als 2 woordgroepen zien of als 1 woordgroep. In beide gevallen geeft de methode inzicht in de verhoudingen van het woordgroepgebruik binnen de geselecteerde tekst.

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag is het van belang om te bepalen of de KT woorden gebruiken die niet in de SV voorkomen maar wel in de DL. We analyseren hier de gehele woordenlijst en niet alleen de hierboven genoemde top40.

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	Bijlage 5 Woorden wel in DL en KT maar niet in SV							
2	Groep	DL	KT	SV		DLtd	KTtd	SVtd
251	zuiverheid	1	1			3,0	3,1	
252	zwaar	4	2			11,9	6,3	
253	zwakheid	1	3			3,0	9,4	
254						2.911,4	2.566,8	0,0

Bovenstaande afbeelding geeft (het laatste deel van) de opsomming weer van die *KTtd*-woorden die niet voorkomen in de *SVtd*. De 252 woorden die wel in de DL en de KT voorkomen maar niet in de SV-verwijsteksten vormen binnen de KT een waarde van 2.566,8. In procenten dus 25,7%. Op grond van deze Excelanalyse kunnen we daarmee stellen dat het relevante woordgebruik van de KT voor 25,7% woorden zijn die wel in de DL maar niet in de geciteerde SV-teksten voorkomen. Met behulp van deze methode kan de beschikbare data onderzocht worden en het onderzoek levert daarmee een bijdrage aan het debat over de beïnvloeding van de KT door de DL. De winst ten opzichte van het onderzoek dat reeds verricht is, bestaat daarin dat nu alle beschikbare data

daadwerkelijk gebruikt is en vooraf geen selectie heeft plaatsgevonden van teksten die wel en die niet bij het onderzoek betrokken worden.

Onderzoeksresultaten

Hebben de DL de KT bij de SV beïnvloed en zo ja, in welke mate? Ons artikel kan op deze vraag geen antwoord geven, omdat we een antwoord gezocht hebben op de vraag hoe – methodologisch zorgvuldig onderbouwd – een grote hoeveelheid data geanalyseerd en adequaat gepresenteerd kan worden. Van Word en Excel kan, net als van een rekenmachine, (op dit moment) niet meer verwacht worden.

- 1) De bijbelverwijzingen zijn omgerekend naar inzichtelijke en vergelijkbare eenheden. De verwijzingen naar het Oude Testament en naar de Evangelieën zijn in de DL ondergemiddeld; de verwijzingen naar Romeinen, Efeze, Filippenzen, 1 Petrus, 2 Petrus en 1 Johannes zijn bovengemiddeld.
- 2) De woorden van de DL, KT en SV zijn gegroepeerd en omgerekend naar vergelijkbare eenheden. Het Excelvooronderzoek heeft aangetoond dat een kwart van de woorden van de KT niet voorkomt in de geciteerde teksten uit de SV, maar wel in de DL.

Nader onderzoek

Als onderzoekers hebben we hierboven laten zien hoe middels twee methodes een grote hoeveelheid data adequaat inzichtelijk gemaakt kan worden. Vervolgonderzoek is noodzakelijk om conclusies over de mate van beïnvloeding of inkleuring door de DL in de KT bij de SV te trekken.

Na het lezen van dit artikel kunnen vragen ontstaan over het toepassen van Excel in theologisch onderzoek. Hoe kan de data zo worden opgeslagen dat deze (vanuit Word en Excel) inzichtelijk is? Dit vergt andere wegen dan deze gedrukte versies. Verder onderzoek naar een betekenisvol gebruik van Excel binnen de theologie is nodig. Een zorgvuldige methodologische door-denking van dataverzameling is onontbeerlijk om vastgelopen discussies te voorzien van onderzoeksdata. Daarna kan het theologische debat heropend worden.

J. Schneider studeerde theologie aan de PThU, locatie Amsterdam. Hij is beroepbaar proponent en ondernemer; W.H.Th. Moehn is bijzonder hoogle-
raar Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme, Protestantse Theolo-
gische Universiteit, Amsterdam en als predikant verbonden aan hervormde
wijkgemeente Grote Kerk van de protestantse gemeente te Hilversum.